

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

О. П. Толочко (Київ)

Петро Акерович — гаданий митрополит всея Русі

Щаслива доля спіткала гіпотезу С. Томашівського про ототожнення «рутенського архієпископа Петра», який виступав на Ліонському соборі 1245 р., з ігуменом Спасо-Берестовського монастиря у Києві — Петром Акеровичем. У сучасній історіографії це припущення набуло статусу історичного факту. У повідомленні робиться спроба заперечити цю усталену думку й запропонувати іншу ідентифікацію загадкового київського митрополита.

Події історії Київської Русі переддня монголо-татарської навали 1237—1240 рр. неначе лежать у тіні майбутнього погromу. Сприймаючись крізь призму прийдешньої катастрофи, ці події нібито несуть на собі відбиток трагічної приреченості «останніх днів». Мало про кого з давньоруських діячів того часу дійшли до нас докладні відомості, лише окремі з них відомі на ім'я. Тому кожна історична особа 40-х рр. XIII ст., тим більше постать загальноєвропейськогозвучання, заслуговує на пильну увагу.

Людиною саме такого масштабу постає в історіографії ігumen київського Спасо-Берестовського монастиря Петро.

У 1245 р. на Ліонському соборі виступав чоловік, якого джерела називають «рутенським архієпископом Петром»¹. Цей архієпископ докладно поінформував прелатів західної церкви про татар, їх наміри, звичаї, походження і взагалі справив на зібрання вищих конфесійних діячів вельми приємне враження. Існує численна література, присвячена ідентифікації цієї цікавої історичної постаті². Та чи не найпривабливішу гіпотезу висловив у 20-х рр. С. Томашівський, ототожнивши «архієпископа» Петра з ігуменом Спасо-Берестовського монастиря у Києві Петром, якого дослідник називав ще Петром Акеровичем³. На думку цього дослідника, ігумена Петра поставив митрополитом київський князь Михайло Всеволодович під час сум'яття у Києві, викликаного татарами, а перебування у Ліоні цього священика вчений кваліфікував як першу спробу переговорів щодо церковної унії православної руської та католицької церков. Гіпотезу С. Томашівського повністю підтримав В. Т. Пащuto, наполягаючи не тільки на вірогідності поставлення митрополита Михайлом Всеволодовичем у роки (1237—1250), за які у джерелах не-

¹ Ця інформація відбита лише у двох джерелах англійського походження: хроніці Матфія Паризького (під 1244 р.) та хроніці Бьортонського монастиря (під 1245 р.). Різниця в датуванні пояснюється дослідниками дворазовим викладом Петром своєї інформації про татар: перший раз в Італії, де він не застав папу Інокентія IV, іншим разом — власне на соборі в Ліоні. (Див.: Матузова В. И. Английские средневековые источники. Тексты, перевод, комментарии.— М., 1978.— С. 183).

² Огляд літератури див.: Там же.— С. 183—184.

³ Томашівський С. Предтеча Ісидора: Петро Акерович, незнаний митрополит руський, 1241—1245 // Записки чина св. Василія Великого.— Жовква, 1927.— Т. 2.— Вип. 3—4.— С. 221—313. Історіографію питання див.: Там же.— С. 247—254. Див. також: Томашівський С. До історії питання: хто був архієпископ Петро 1245 р.? // Там же.— С. 441—442.

має відомостей про київських митрополитів, а й на тому, що митрополит цей — Петро Акерович, він же — «рутенський архієпископ Петро»⁴. У працях останнього часу ця гіпотеза вже стає основою більш загальних історичних побудов⁵.

Така напрочуд щаслива доля наукової думки — той рідкісний випадок, коли вона з надто смілової гіпотези протягом життя одного покоління істориків перетворюється не просто на добре засвоєний історіографічний факт, а міцно встановлену істину, змушує чекати від неї особливої, мало не математичної строгості доказів та бездоганності аргументів.

У гіпотезі С. Томашівського є раціональне зерно: стан справ східної церкви того часу був таким, що поставлення власного митрополита одним з руських князів та спроби узгодити цей факт з римською курією уявляються цілком вірогідними⁶. Отже, «руський архієпископ Петро» цілком може бути невідомим за вітчизняними джерелами київським митрополитом. Та чи такі незаперечні аргументи на користь його ототожнення з ігуменом Петром?

Хід міркувань С. Томашівського досить простий, а часом навіть, попри усю історичну освіченість автора, елементарний, та надто звичний для історичних реконструкцій. Взявши до уваги, що архієпископ — сан, тотожний митрополитові у східній церкві⁷, дослідник визначає місце, де шукати корені «архієпископа Петра»: у Києві, резиденції руських митрополитів. Подальше ж завдання просте: знайти у наявних джерелах, бажано у хронологічному відрізку тривалістю не більшою за людське життя, історичну духовну особу з Києва з потрібним іменем. Такого С. Томашівський й знаходить в особі ігумена Спасо-Берестовського монастиря Петра, згаданого у Лаврентіївському літописі під 1231 р., та, як гадав дослідник, під іменем Петра Акеровича у тому ж літописі під 1230 р.⁸ Отож, яким би привабливим не було це ототожнення, доказом його є лише збіг імен, що можливо є цілком випадковим.

Легко помітити, що така методика хибна у своїй основі. У згаданий час у Києві відома лише одна духовна особа з відповідним ім'ям. Завдання С. Томашівського було б значно складнішим, практично нерозв'язаним, коли б у літописах містилися звістки про двох, принаймні, священиків на ім'я Петро. Та, власне, так воно й є.

⁴ Пашута В. Т. Киевская летопись 1238 г. // Истор. записки.— Т. 26.— 1948.— С. 298—305. Ця публікація, що в частині, присвяченій особистості «рутенського архієпископа Петра», претендує на самостійність дослідження, насправді є викладом статті С. Томашівського і практично без посилань на передджерело та без жодних змін передрукована у кн.: Пашута В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— М., 1950.— С. 57—67. Таку ж ідентифікацію архієпископа Петра приймає й видавець і коментатор відповідних джерел В. І. Матузова: Матузова В. И. Указ. соч.— С. 183—185.

⁵ Ставицький В. І. Відомості про Русь з «Історії монголів» Плано Карпіні // Укр. іст. журн.—1988.—№ 6.—С. 37—38. На додаток згадаємо ще працю Ю. Ю. Свідерського (Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в Х—XIII ст.—К., 1983.— С. 104—105), автор якої (судачи з усього, незнайомий зі статтею С. Томашівського в оригіналі) відмінно критикує ідею історика, та під впливом авторитету В. Т. Пашута повністю приймає докази на її користь, очевидно, вважаючи їх за власне відкриття останнього.

⁶ Падіння у 1204 р. Константинополя та втеча до Нікей патріарха, від якого в конфесіональному відношенні залежала Руська церква і чиє затвердження для кандидата в митрополити було обов'язковим, звілкання патріархату з номінацією митрополітів для Русі та утруднення поїздок звідти до Нікей, нарешті, вакантність як раз у той час патріаршого престолу та згадувана відсутність відомостей про київських митрополітів з 1237 р. по 1250 р., роблять таке припущення цілком вірогідним.

⁷ Слідом за С. Томашівським, В. Т. Пашута твердив, що в Руській церкві митрополит вважав себе архієпископом, та факти, що їх наводив дослідник, походять або з другої половини XIII ст., або ж (Новгородський літопис) з Новгорода, який сам був архієпископією (Пашута В. Т. Киевская летопись...— С. 300). Про стан справ на середину XIII ст. ці дані нічого не промовляють.

⁸ Томашівський С. Предтеча Ісидора.— С. 280—283.

У справі ототожнення архієпископа Петра з ігуменом Петром С. Томашівським та В. Т. Пащуто посилалися на два місяці з Сузdalського літопису. Перше стосується посольства до великого князя владимира-сузdalського Юрія Всеволодовича від князів київського та чернігівського Володимира Рюриковича та Михайла Всеволодовича — з метою укладти мир між Михайлом та Ярославом — братом Юрія: «Того ж лета приходи преосвященный митрополитъ всея Руси Кирилъ к великому князю Гюргю... от Киевского князя, от Володимера от Рюриковича, а от Черниговского князя, от Михаила, епископ Перфурий. Приде же с нима игуменъ пречестного монастыря святого Спаса Киевъ на Берестовемъ, Петр Акерович и инъ муж Володимерь, Гюрги, столник его. Си трие приходиша с митрополитомъ, прося мира Михаилу съ Ярославомъ»⁹. Інше місце, стаття наступного, 1231 р., стосується поставлення у Києві єпископа Ростовського Кирила. У переліку ієархів церкви, що були присутні на ньому, згадуються «игуменъ Петръ Спасскыи»¹⁰. Ігуменів, згаданих у цих двох літописних статтях, С. Томашівський вважав за одну й ту ж людину — Петра Акеровича.

Одразу ж після публікації статті С. Томашівського з критикою такого висновку виступив М. А. Таубе. Він, погодившись з думкою, що ліонський «архієпископ Петро» — то спаський ігумен, вважав, проте, цього останнього не Петром Акеровичем¹¹. Аргументи М. А. Таубе були досить вагомі: по-перше, на його думку, С. Томашівський припустився прикрої помилки, не помітивши у першому з цитованих літописних уривків крапки (що має означати кому) після слова «Берестовемъ» перед «Петр Акерович». Отже, ігумен Спасо-Берестовського монастиря і Петро Акерович — дві особи, а не одна. По-друге, вказівка на ім'я по батькові для духовної особи — річ унікальна і невідома (а, отже, неможлива) для ченця у давньоруських джерелах. По-третє, підсумкова фраза літописця «си трие» має означати, що ігумен, Петро Акерович та Юрій — стольник Володимира Рюриковича — то три особи, а не дві, як мало б бути, коли б ігумена звали Петром Акеровичем. Нарешті, вираз «и инъ муж Володимерь Гюрги» вказує на те, що й Петра Акеровича літописець вважав «мужемъ» київського князя. Отже, робить висновок М. А. Таубе, Петро Акерович — не ігумен, а боярин Володимира Рюриковича¹².

С. Томашівський відвів перший із закидів М. А. Таубе, вказавши на те, що інтерпункція у літописах — річ випадкова і їй не завжди надавалося значення розділових знаків. Другий аргумент С. Томашівського практично не зміг спростувати. Щодо вислову «и инъ муж», вважав його не більш як фігурою мови. Найдікавіші ж докази своєї слушності С. Томашівський наводить щодо третього закиду М. А. Таубе: «Читаймо літописну записку ще раз: до великого князя владимира-сузdalського Юрія, його братів і братаничів, прибув у посольстві від князя київського Володимира і чернігівського Михайла митрополит всея Русі Кирило з трьома товаришами. З якими? Порахуймо: один — то чернігівський єпископ Порфирій, другий — то київський стольник Юрій, а третій?»¹³ Третій, на думку С. Томашівського, — то ігумен Петро Акерович, інакше було б чотири особи.

Проте й цей, на перший погляд, неспростовний аргумент С. Томашівського має хиби. Дослідник не помітив, що було не одне посольство до Юрія Всеволодовича, а два — від київського князя й від чернігів-

⁹ Полное собрание русских летописей (далі ПСРЛ).— М., Л., 1927.— Т. 1.— Вып. 2 : Сузdalская летопись по Лаврентьевскому списку.— Стп. 455.

¹⁰ Там же.— Стп. 456.

¹¹ Не маючи змоги познайомитися з працею М. А. Таубе *in visu*, цитуємо її за докладними виписками з статті С. Томашівського: Томашівський С. Боярин чи ігумен? : причинок до питання про особу митрополита Петра Акеровича // Записки чина св. Василія Великого.— Жовква, 1928.— Т. 3.— Вип. 1—2.— С. 171.

¹² Томашівський С. Боярин чи ігумен?— С. 171.

¹³ Там же.— С. 172—177.

ського: «...митрополитъ всея Руси Кирилъ... от Киеvъског о князя..., а от Черниговъског о князя... епископъ Перфурий»¹⁴. Про трьох же осіб, що нас цікавлять, сказано, що вони прийшли «с нима», тобто з обома — митрополитом та епископом, та ще й спеціально зазначено, що перебували ці троє у пості митрополита. Тобто у першому посольстві. Отже, зараховувати сюди чернігівського епископа немає ніякого сенсу. Таким чином, знову маємо, що спаський ігумен та боярин Петро Акерович — дві різні особи¹⁵.

Не зміг С. Томашівський довести й що безіменний ігумен, згаданий під 1230 р. (у щойно проаналізованому фрагменті літопису) й під наступним роком як ігумен Петро — одна й та сама людина. Словом, цілком правомірно сумніватися в тому, що ігумен Спасо-Берестовського монастиря, названий під 1230 р., — Петро, обидва вони — Петро Акерович, а усі троє — руський архієпископ, який виступав у Ліоні.

Вважаючи справу ідентифікації «рутенського архієпископа Петра» С. Томашівським та В. Т. Пащуто нерозв'язаною, погляньмо уважніше на другу частину їх побудов: хто з руських князів міг поставити у 1244—1245 рр. митрополита з власної ласки. Вчені таким вважали Михайла Всеолодовича¹⁶.

Підтримавши цей висновок, В. І. Стависький спробував обґрунтувати його за допомогою норм канонічного права. Справедливо відзначивши, що відповідно до традицій, право висувати свого кандидата на митрополичий стіл мали у східній церкві собор епископів та світський правитель столичного міста¹⁷, але з обов'язковим наступним затвердженням кандидата константинопольським патріархом. В. І. Стависький вважає, що «досить було, щоб посаджений у Києві ординськими ханами князь реалізував своє канонічне право з «невеликим відхиленням», пославши обраного митрополита на затвердження не в Константинополь чи Нікею» (патріархат переживав скрутні часи), а до Ліону, де тимчасово перебував папа¹⁸. Це цілком справедливе й слушне припущення, проте, хибує в одній ланці: «посадженим ординськими ханами» київським князем у 1244—1245 р. був зовсім не Михайло Всеолодович.

Повернувшись з угорської втечі на початку 1242 р., Михайло не одержав від монголів жданого Києва, через що навіть мешкав не у самому місті, а (що досить красномовно) «живяше подъ Киевомъ во Острове»¹⁹. Тим часом Батий віддав у 1243 р. «старійшинство серед князів» «в Русскомъ языце» Ярославу Всеолодовичу владимиро-суздальському, що означало передачу йому Києва^{19а}. Саме у 1245 р.

¹⁴ ПСРЛ.— Т. 1.— Вып. 2.— Стп. 455.

¹⁵ С. Томашівський наполягав, що крапки у давніх літописах — річ декоративного характеру і що функції розділення частин речення належали сполучникам. Отже, коли б у розглядуваному тексті був сполучник, то був би незаперечний доказ. (Томашівський С. Боярин чи ігумен? — С. 172). Цікаво, що саме це й знаходимо у Никонівському літописі: «Съ ними же игуменъ Спассы с Берестового и Петр Акерович (!) столникъ Володимеръ» (ПСРЛ.— Т. 10.— С. 101). Превісний текст у цьому місці дещо зіпсований (пропущений боярин Юрій, а його посада перенесена на Петра Акеровича), але знаменно, що пізніший літописець не лише розділяв ігумена Спаського монастиря та Петра Акеровича; так само очевидно, що у книжника не було сумнівів і щодо боярського достоїнства Петра.

¹⁶ Томашівський С. Предтеча Ісидора.— С. 272—273. Пащуто В. Т. Києвская летопись... — С. 302.

¹⁷ Докладніше про це див.: Соколов П.л. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века.— Київ, 1913.— С. 1.— 15; Лотоцький О. Автокефалія. — Т. 1 : Засади автокефалії. — Варшава, 1935. — С. 65—79 / Праці Українського наукового інституту.— Т. XVI. Серія правнича, кн. 2; Лотоцький О. Автокефалія.— Т. 2 : Нарис історії автокефальних церков.— Варшава, 1938.— С. 263—275 / Праці Українського наукового інституту.— Т. XXX. Серія правнича, кн. 4.

¹⁸ Стависький В. І. Назв. праця.— С. 35, 37.

¹⁹ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 2.— Стп. 789.

^{19а} ПСРЛ.— Т. 1.— Вып. 2.— Стп. 470. Татари взагалі були дуже скептично настроєні щодо Михайла Всеолодовича. Див.: Dimnik M. Mikhail, Prince of Chernigov, Grand Prince of Kiev. 1221—1246.— Toronto, 1981.— Р. 134—135.

«обдержащу Қыевъ Ярославу бояриномъ своим Еиковичемъ Дмитромъ»²⁰. Отже, ніякого канонічного права висувати свого кандидата у митрополити Михайло Всеволодович після 1239 р. не мав *.

Цікаво, що С. Томашівський не помічає очевидного протиріччя в думці про «архієпископа Петра» як креатуру Михайла Всеволодовича. Вважаючи Петра київським митрополитом, згадки про якого нібито вилучені з джерел через прихильність митрополита до союзу з курією, історик не бентежиться тим, що натхненника цієї уніатської місії Михайла Всеволодовича пізніше проголошено православним святым, страстотерпцем.

Натомість справжній київський князь 1245 р.— Ярослав Всеволодович — цілком мав усі канонічні права й підстави для висунення власного кандидата у митрополити й посилання його на затвердження до папи. Ця обставина вказує нам на ще одне можливе місце, де шукати сліди загадкового «рутенського архієпископа Петра» — Владимира-на-Клязмі, Суздаль.

С. Томашівський, а слідом і В. Т. Пащuto, якого полонили ідеї свого попередника, спробували зробити формальний доказ із співставлення відомостей про татар архієпископа Петра на Ліонському соборі з «Повістю про битву на Калці» за Новгородським першим літописом. Обидва дослідники вважали, що теорії походження монголів у обох джерелах є ідентичними, а оскільки, мовляв, «Повість», на їхню думку, мала київське походження, то й Петро, знайомий з нею, є киянином^{21—22}. Проте, на наш погляд, співставлення текстів проведено дослідниками надто формально і, по суті, не доводить їх походження з одного джерела, або взаємозалежність. Наш аналіз цих відомостей, як спробуємо показати нижче, знову-таки приведе нас на землі Північно-Східної Русі, у Суздаль, а не у Київ.

Ось яку теорію походження татар викладає у Ліоні архієпископ Петро: «Я вважаю, що вони були останніми з мадіаніттян, що втекли від лицу Гедеона до найвіддаленіших частин сходу й півночі і залюднили місце жахливе й пустелю безлюдну, що Етривом зветься»²³. Як справедливо вказав С. Томашівський, ця версія походження татар трунтуються на аллюзіях біблійних сюжетів боротьби Гедеона з мадіаніттянами (Кн. Суд., 7, 1—25), однак не прямо, а через посередництво так званого «Одкровення Мефодія Патарського», пам'ятки, створеної у Візантії у VI—VII ст. Останню приписують єпископові міста Патар Мефодію²⁴. Головний зміст «Одкровення» — детальний опис подій, що передуватимуть кінцю світу, і між іншим, передрікання виходу з Етривської пустелі тих самих народів, що були загнані туди Гедеоном. На Русі звично використовували «Одкровення» для пояснення набігів чергових орд кочовиків. Так, у «Повісті временных літ» під 1096 р. міститься пояснення генези половців²⁵, у «Повісті про битву на Калці» (Сузальський літопис за Лаврентіївським списком, Нов-

²⁰ ПСРЛ.— Т. 2.— Стп. 806. Цього Дмитра бачив у січні наступного, 1246 р. у Києві й Плано Карпіні. Див.: Томашівський С. Предтеча Ісидора.— С. 276.

* Щоправда, В. І. Ставицький вважає, що Михайло висунув Петра раніше 1243 р. (очевидно, у 1242 р.), але, по-перше, ѹ тоді він не був київським князем, а, по-друге, коли й прийняти таке припущення, незрозуміло, чому на затвердження до Ліону Михайло послав Петра лише втративши Київ, а не 1242 р., і що йому заважало зробити це протягом трьох років?

^{21—22} Томашівський С. Предтеча Ісидора.— Т. 241—243; Пащута В. Т. Київська летопись.— С. 304—305; Пащута В. Т. Очерки.— С. 65—67.

²³ Матузова В. И. Указ. соч.— С. 151. Відомості обох англійських джерел, які викладають промову Петра, текстуально практично співпадають. Цитуємо за «Великою хронікою» Матвія Паризького, теж саме маємо й в Анналах Бьортонського монастиря, див.: Там же.— С. 181.

²⁴ Жодному з двох відомих патарських єпископів «Одкровення» належати не може, через що зветься ще «Псевдо-Мефодієм» / див.: Откровение Мефодия Патарского // Словарь книжников и книжности Древней Руси.— Л., 1987.— Вып. I.— С. 283—285.

²⁵ Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 242—244.

городський перший літопис²⁶) вперше дається інтерпретація походження татар. (Згодом ця версія походження монголів стане найпопулярнішою у Європі.)

На Русі «Одкровення Мефодія Патарського» було відоме, у всіх разі, до XII ст. у так званому «першому слов'янському перекладі» (за визначенням В. І. Істріна) і саме цей «переклад» використовував укладач «Повісті временных літ»²⁷, звідки його запозичили пізніші літописні зведення²⁸.

Виступ архієпископа Петра грунтувався на «Одкровенні». Та дослідники не помітили однієї деталі, на наш погляд, вирішальної: Петро називав татар «мадіанітянами», тобто буквально як у Старому завіті. До того ж Петро не називав джерелом своїх побудов саме «Одкровення», як це звичні робили інші²⁹, і можна було б гадати, що архієпископ грунтувався безпосередньо на Книзі Судів, коли б не вжив назву пустелі «Етрив», куди Гедеон загнав нечестиві народи, якої немає у Біблії, але зустрічається в «Одкровенні». Отже, коли архієпископ Петро й цитував «Псевдо-Мефодія», то був погано з ним обізаний.

Атестацію Петром татар як «мадіанітян» вважаємо вирішальною тому, що жодна з редакцій «Одкровення», відома на Русі, так само, як і у Європі, не містить цієї назви. Натомість у відомих текстах «Одкровення» фігурують «ізмаїлтяни», «сини Ізмаїлеві»³⁰, «ізмаеліти», оскільки на час створення «Одкровення» (а пам'ятка ця візантійського походження) реальною була загроза імперії з боку арабського світу, мусульман, яких, за християнською традицією, виводили від біблійного Ізмаїла, сина Авраама і невільниці Агар. Тому «Одкровення», використовуючи старозавітні сюжети боротьби Гедеона з мадіанітянами, послідовно замінює їх ім'я на ізмаїлтян. Користуючись Псевдо-Мефодієм, руські літописці також переносили на свої сторінки атестацію кочовиків, у тому числі й монголів, як «синів Ізмаїлевих».

Крім архієпископа Петра (у викладі двох англійських хронік) більше ніхто у Європі не називав татар «мадіанітянами». Лише одне угорське джерело зберегло ідентичну Петрову теорію походження татар, включаючи й найменування їх «мадіанітянами».

²⁶ «Одкровення» ввійшло як початкова частина у всі редакції «Повісті». Щодо походження пам'ятки, історії текстів див.: Повесть о битве на Калке // Словаръ книжниковъ и книжности.— С. 346—348. У Галицько-Волинському літописі під 1224 р. татар названо «моавіттянами», тобто синами Моава, одного з синів Авраама (Летопись по Ипатійському списку). — СПб., 1871.— С. 495), але вже під 1237 р. «ізмаїлтянами» і «агарянами» (Там же.— С. 518). Судячи з усього, «Одкровення» було досить популярне на Русі й безвідносно до теорії походження кочовиків. Його знав і цитував Мойсей Видубицький у промові на честь спорудження підпорної стіни Михайлівського собору Видубицького монастиря, якою завершується Київський літопис (10 липня 1198 р.): «И со преподобнымъ Мефодемъ, глаголемъ, днесъ бо събытье божественыхъ словесъ его, яже положи въ своихъ ему написаниихъ вѣщая» (ПСРЛ.— Т. 2.— Стп.—712). Місце «Одкровення», яке цитує видубицький ігумен, щоправда, зовсім не стосується «нечистих народів».

²⁷ Истрин В. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах: Исследование и тексты.— СПб., 1897.— С. 142—145.

²⁸ С. Томашівський вважав, що «автор оповіді 1223 р. не переписував свого попередника з 1096 р..., видно, він мав під рукою й інше джерело: або саме Откровеніє Методія Патарського, або вже готову теорію про походження татар, побудовану на тім же Откровенію» (Томашівський С. Предтеча Ісидора.— С. 243). На жаль, у нас немає можливості докладно обґрунтovувати свою точку зору, та вважаємо, що особливості літописних текстів «Повісті про Калкську битву» переконують у тому, що посилання на «Одкровення» походить саме з «Повісті временных літ».

²⁹ Таке посилання вважалося чи не обов'язковим, так чинили і руські літописці, і західноєвропейські хроністи. Жоден з них, згадуючи таку версію походження татар, не забув згадати Псевдо-Мефодія. Див.: Матузова В. И. Указ. соч.— С. 135—155; ПСРЛ.— Т. 1.— Вып. 2.— Стп. 445—446; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.

³⁰ Истрин В. Указ. соч.— Тексты.— С. 87, 119.

Місіонерські подорожі угорських домініканців, хоча й не такі знамениті, як наступні місії францисканців Джовані дель Плано-Карпіні та Гільйома де Рубрука, все ж не менш цікаві, а головне — добре документовані реляціями учасників подорожей. Місії угорських ченців пов'язані з поширенням у 30-х рр. XIII ст. через Русь чуток про існування десь на сході, понад Волгою, держави поганських мадьяр (*Magna Hungaria*). Відомі чотири місії, що, починаючи з 1231 р., намагалися відшукати цю овіяну легендами праобразівщину та навернути у християнство поганських співвітчизників³¹. Учасником двох з них був брат Юліан. Перша його подорож описана братом Річардом, а про другу маємо докладний звіт самого Юліана у листі до єпископа Перузії Сільвія де Сальвіс.

Лист брата Юліана стосується останньої місії, яка відбулася у 1237 р. Домініканці подорожували через Русь. У Рязані вони зустріли двох учасників попередньої місії. У Суздалі ж брат Юліан мав за інформатора великого князя Юрія Всеволодовича. Через домініканця останній передав якісь листи монгольського хана до угорського короля, вилучені великим князем у татарських послів³². Юліан перебував у Суздалі десь у червні 1237 р., тобто як раз напередодні монгольської навали на Північно-Східну Русь.

Щодо походження татар, то Юліан чув традиційні руські пояснення: «В дійсності (татари.—*O. T.*) звуться синами Ізмаїла, через що воліють, аби називали їх ізмаелітами»³³.

Та ще одну версію викладав Юліанові якийсь «руський священик», який згадав її принагідно, переписуючи для домініканця розділи з Книги Судіїв. Цей священик твердив, що «татари є мадіанітами, які воювали з синами Ізраїля, виявилися підкореними Гедеоном — про що мова у Книзі Судіїв. Після того ті мадіаніти втекли і оселилися над якоюсь рікою під назвою Тартар, через що їх називаються татарами»³⁴.

На дивовижний збіг деталей цих двох «теорій» звернув увагу один С. Томашівський, та не надав їйому серйозного значення³⁵. Тим часом є певна кількість дещо менш значних та досить показових збігів між інформацією Петра Акеровича на Ліонському соборі 1245 р. та відомостями угорця брата Юліана, що походять, очевидно, з уст невідомого на ім'я сузdal'sкого священика. Так, подібно до Петра, сузdal'sкий анонім не вказує джерелом своїх міркувань «Одкровення Мефодія Патарського», що на той час було досить дивним. Петро згадує місто Орнак (Ернак), яке захопили татари, і у листі Юліана маємо звістку про те ж місто під такою ж назвою³⁶. Архієпископ

³¹ Аникин С. А. Известия венгерских миссионеров в XIII—XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Ист. архив.— М.; Л., 1940.— Т. 3.— С. 72—74; Dwa teksty do historii Węgier i Tatarów w XIII wieku (Przeloz. G. Wolodzinowska-Taklinska, opr. L. Krzywiak) // Studia historyczne.— Wrocław, Warszawa, Krakow, Gdańsk, Łódź, 1988.— Zesz. 2(121).— S. 281—306.

³² Dwa teksty.— S. 303—304. Відомості про цих татарських послів, очевидно, завдяки реляції Юліана, широко розійшлися по Європі. Вони були відомі Матфієві Парижському, про них же, скоплених на Русі й відправлених до угорського короля, писав якийсь угорський єпископ парижському єпископові 10 квітня 1242 р. (лист у складі Великої хроніки Матфія Парижського). Див.: Матузова В. И. Назв. праця.— С. 135, 156.

³³ Dwa teksty.— S. 296—297.

³⁴ Про річку, яка дала назву народу, говорить Й Матфій Парижський під 1238 р.: «Вважають, що вони (татари.—*O. T.*), названі тартарами від [назви] однієї річки, що протікає по горах іх, через які вони вже пройшли, на імення Тартар...» (Матузова В. И. Указ. соч.— С. 136, 138). Судячи з усього, багато з-поміж Матфієвих відомостей мають джерелом твори угорських домініканців. Точні таку ж версію походження назви татар знаходимо й у «Historia Tartarorum», рукописі, написаному в Польщі зі слів співучасника подорожі Плано Карпіні Бенедикта Поляка: «Вони називають себе тартарами від річки великої та бурхливої, що тече їхніми землями та звється Тартар». Див.: Dwa teksty.— S. 305.

³⁵ Томашівський С. Предтеча Ісидора.— С. 243.

³⁶ Там же.— С. 232.

Петро знає й про татарське посольство на Русь, описане Юліаном, а до того ж «монгольська девіза», за висловом С. Томашівського («Бог і син його — на небі, Чіархан — на землі»³⁷), майже текстуально співпадає з «девізою», поданою угорським домініканцем³⁸. Як і Юліан, архієпископ Петро сповіщає про наміри татар битися з римлянами, або захопити Рим³⁹.

Отже, вважати випадковим той факт, що лише архієпископ Петро на Ліонському соборі 1245 р. та невідомий на ім'я священик в Суздалі 1237 р. пояснювали походження татар в однаковий спосіб та при тому ще й такий, що був невідомий і, очевидно, чужий усім іхнім сучасникам, не можна. То чи не одна й та сама особа «руський духовник» у Суздалі та «рутенський архієпископ» Петро?⁴⁰

Хоча ми й не можемо вказати ім'я сузdalського священика, це не применшує вірогідність нашого припущення перед гіпотезою С. Томашівського, оскільки головний аргумент останнього — простий збіг імен, невипадковість якого неможливо довести. В основу ж наших міркувань покладено аналіз збігу унікальної інформації двох руських священиків, що, безперечно, є більш вагомим доказом їх ототожнення.

Певною суперечністю у нашему припущення може здатися те, що архієпископ Петро аргументував свою теорію «Одкровенням Мефодія Патарського», а сузdalський священик — Книгою Судіїв Старого завіту. Та, як зазначалося, коли Петро й цитував «Псевдо-Мефодія» (сам він про це не обмовився), то по пам'яті і вкрай невпевнено, плутаючи сюжети боротьби Гедеона з двох джерел*. З іншого боку, чи справді на підставі Книги Судіїв розповідав Юліанові сузdalський анонім, чи домініканцеві лише так здалося, бо врешті, остаточний висновок — «про що мова у Книзі Судіїв» — належить Юліанові.

Примирити цю суперечливу непевність можна, не претендуючи на остаточність висновків, наступним міркуванням. Окрім вказаного вище «першого слов'янського перекладу» «Одкровення» відома ще так звана «повна інтерпольована (русська) редакція»⁴¹. Головною її особливістю є значне, порівняно з іншими редакціями, розширення епізодів боротьби Гедеона. Власне, сюди запозичено усю біблейську історію в повному обсязі⁴². Щоправда, не визначено час створення цієї редакції⁴³. Крім того, їй у ній не знаходимо «мадіанітів», натомість — «ізмаїл-

³⁷ Матузова В. И. Указ. соч.— С. 152.

³⁸ Томашівський С. Предтеча Ісидора.— С. 233.

³⁹ Матузова В. И. Указ. соч.— С. 152; Dwa teksty.— S. 303.

⁴⁰ Парадоксально, але С. Томашівський в одному з побіжних зауважень, поданих у примітках, ототожнює сузdalського священика з ігуменом Петром Акеровичем, а отже, й архієпископом Петром: «Ще одна сторінка звістка залишається, котру можна звязати з ігуменом Петром. Маю на думці того «руського духовного», що доставляючи угорському місіонерові Юліянові книгу Судіїв, звернув його увагу на походження татар від загнаних у пустелью Гедеоном мадіанітів. У зв'язку з тим, що сказано було раніше, про цю теорію (С. Томашівський має на увазі генеалогію татар, яка походить від «Одкровення», що, як бачимо, в даному контексті не зовсім доречно).— О. Т.), можемо поставити питання: чи не Петра Акеровича розумів тут брат Юліян? Це цілком можливо, однаке дальнє гіпотези йти годі» (Томашівський С. Предтеча Ісидора.— С. 285, пос. 19). Цей несподіваний в контексті усієї праці дослідника висновок дуже красномовний, адже прямо суперечить усій будові гіпотези С. Томашівського. Вважаючи Петра Акеровича киянином, вчений не зміг раціонально обґрунтувати його присутність у 1237 р. у Суздалі, при дворі Юрія Всеволодовича, не дружньою настроєного до Михайла Всеволодовича, якого С. Томашівський вважає патроном спаського ігумена.

* Це дуже дивна обставина, бо архієпископові Петру на соборі вчинили іспит з канонічних питань, і хоч він не зінав жодної з древніх мов (грецької, єврейської, латині), він блискуче довів свою компетентність і виклав Євангеліє, задовільнивши самого папу Інокентія (див.: Матузова В. И. Указ. соч.— С. 180; Томашівський С. Предтеча Ісидора.— С. 231—235). Однак така помилка цілком відповідає одній з характерних ознак руських літописів: їх автори досить часто помилялися, вказуючи джерело цитат, узятих з Писання.

⁴¹ Істрин В. Указ. соч.— С. 175.

⁴² Там же.— С. 177—231.

⁴³ В. Істрін вважав, що «з огляду на відсутність прямих вказівок, з певною

тян»⁴⁴. Та, по-перше, таке розширення біблійних сюжетів саме по собі провокувало плутанину, а, по-друге, можна припустити, що у ранніх списках «руської редакції» замість «ізмаїтян» містилися «мадіаніттяни»⁴⁵.

Та як би там не було, факт лишається фактом: обидва руські священики викладали абсолютно ідентичну інформацію, що може пояснюватися лише одним — їх тотожністю. На перший погляд, такому твердженню заважає та обставина, що один з них начебто має перевувати у Києві, натомість другий — у Суздалі. Та, як ми бачили, «матір городів руських» у 1243—1245 рр. знаходилася у володінні Ярослава Всеволодовича, і коли б він обирає кандидатуру на митрополичий стіл, то, ясно, з-посеред владимиро-суздальського духовенства. Так само пізніше Данило Романович своїм номінатом зробив галицького священика (митрополит Кирило)⁴⁶. Як можна судити з повідомлень брата Юліана, безіменний суздальський священик був людиною досягти близькою до великоімператорського двору, можливо — духівником великого князя Юрія, брата Ярослава, отже, мав бути помітною фігурою серед владимирського духовенства і цілком придатною для обіймання посади митрополита.

Давно вже минулись ті часи, коли під впливом великородзинської історіографії Росії дослідники віддавали перевагу візантійській церкві перед римською, вважаючи першу «вітчизняною», другу — «чужою»⁴⁷. Та серед історіографічних стереотипів ще й досі лишається априорне припущення, що шляхи до союзу із Заходом розвідувала лише Південно-Західна Русь, в той час, як Північно-Східна залишалася непорушно вірною ортодоксії. Очевидно, що стосовно 40-х рр. XIII ст. така точка зору є ретроспективною екстраполяцією становища наступних десятиліть. Напередодні монголо-татарської навали на Русі досить нейтрально ставилися до католицизму⁴⁸, поодинокі ж випадки віронетерпимості провокувалися зусиллями грецького кліру. В умовах втрати віковічних підпор після катастрофи 1237—1240 рр. та з огляду на загальний занепад східної церкви, такі настрої мусили тільки посилися. Коли погодитися з думкою, що «архієпископ Петро» дійсно є митрополитом всея Русі, поставленим великим князем Ярославом Всеволодовичем, ми маємо визнати, що в ті трагічні часи, коли ще не

мірою вірогідності складення редакції можна відносити до XV ст.», та не наводив ніяких доказів цього, обмежившись констатацією такого роду: «Відносити ж далеко в старовину («руську редакцію»). — О. Т.) мені здавалося б служити перш за все переходою сам тон і спосіб обробки, що не нагадує старину, а за своюю свободою вказує швидше на більш новітній час. Таким часом могла бути друга половина XV ст.» (Історин В. Указ. соч.— С. 233, 241—242).

⁴⁴ Там же.— С. 119.

⁴⁵ Можливо, такий висновок не зовсім безпідставний: у пізніх літописах, зокрема, у Никонівському (XVI ст.), перемоги над татарами розіньювалися як аналогія перемог Гедеона саме над мадіаніттянами; а самих татар часто називали мадіаніттянами, їх землю — «Мадіамською» (ПСРЛ.— Т. 2.— С. 89; — Т. 13, 1 пол.— С. 183; Т. 13, 2 пол.— С. 490). Чи походять ці асоціації безпосередньо з Старого завіту, чи з «Одкровення», треба досліджувати спеціально. Та в кожному разі, те, що на татар переноситься назва «мадіаніттяни» показово і змушує звернути на вказані відомості якнайпильнішу увагу. Показово, що «мадіаніттяни» вважали татар і в XIV ст.

⁴⁶ Як не дивно, С. Томашівський вважав митрополита Кирила як раз ставленником Ярослава Всеволодовича (Томашівський С. Предтеча Ісидора.— С. 287—288).

⁴⁷ Щодо національної ідеї, то треба визнати, що православній церкві, по суті церкві візантійській, вона була абсолютно чужою. Сповідуючи доктрини вселенської імперії, патріархат не визнавав суворенного існування державності в народів православної конфесії (докладніше див.: Соколов Пл. Указ. соч.— С. 9—54). Навіть дозвіл богослужіння на національних мовах, що звично розглядається як вияв прогресивності, в очах Константинополя насправді був ще однією ознакою неповноцінності «варварів» / див.: Ritsak O. Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea // Harvard Ukrainian Studies.— Cambridge, Mass.— 1986.— V. X, № 3—4.— P. 281—282.

⁴⁸ Див.: Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII в. у своїх змаганнях до церковної унії // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка.— Львів, 1917.— Т. CXXII—CXXIV.— С. 9 і наст.; див. також фактичний матеріал у кн.: Свідерський Ю. Ю. Назв. праця.— С. 96—122.

визначився остаточний результат монгольського завоювання Русі, кожний з активно діючих князів — Данило Романович, Михайло Всеволодович та Ярослав,— кожний на свій розсуд та у свій спосіб шукали союзу із Заходом, доки енергійні дії візантійської церкви та ординської адміністрації не поклали край цим зусиллям.

Одержано 10.05.89

Счастливая судьба постигла гипотезу С. Томашевского об отождествлении «рутенского архиепископа Петра», выступавшего на Лионском соборе 1245 г., с игуменом Спасо-Берестовского монастыря в Киеве — Петром Акеровичем. В современной историографии это предположение получило статус исторического факта. В сообщении предпринимается попытка отвергнуть устоявшееся мнение и предложить иную идентификацию загадочного киевского митрополита.

* * *

О. П. Ресент (Київ), О. Є. Лисенко (с. Гора Київської обл.)

Участь робітничого класу України в боротьбі проти бюрократизму в державному апараті (1919—1920 рр.)

Аналізується участь робітничого класу України в пошуку форм боротьби з бюрократизмом у процесі формування державного апарату в період громадянської війни. Особлива увага приділяється піднесенню творчої ініціативи робітників, гласності і демократизму при розв'язанні найскладніших завдань радянського будівництва, ви- світлюються основні напрями і перші результати цієї роботи.

В літературі, присвяченій історії становлення радянської державності на Україні, донедавна основний акцент робився на аналізі та узагальненні позитивного досвіду діяльності Комуністичної партії в справі за- лучення трудящих, насамперед робітничого класу, до управління дер- жавою. При цьому поза увагою дослідників залишалися численні труднощі, негативні явища та суперечності, притаманні складному і багатогранному процесу державного будівництва. Така позиція вчених значною мірою створювала у читачів уявлення про нібито безконфліктний, безболісний, позбавлений внутрішніх суперечностей і гострих ко- лізій хід заличення пролетаріату до створення радянських органів. Однак документальні матеріали дають підставу говорити про те, що утвердження і зростання провідної ролі робітничого класу в процесі оволодіння мистецтвом управління в перші роки Радянської влади про- ходили в рішучій боротьбі з бюрократизмом, безвідповідальністю, місництвом, казенно байдужим ставленням до людей.

В. І. Ленін вважав особливо важливою боротьбу з бюрократиз- мом саме в переломні моменти, під час переходу від однієї системи управління до іншої, коли необхідно вирішувати поставлені завдання оперативно, зі знанням справи. «Ми повинні мати мужність сказати, що ми створюємо свій апарат стихійно,— підкреслював Володимир Іл- ліч.— Кращі робітники йшли і бралися за найтяжчі обов'язки і в галузі військовій і в галузі цивільній, бралися дуже часто неправильно, але вміли виправлятися і працювати. Співвідношення між цими, може, десятками мужніх людей і сотнями тих, які сидять і саботують або